

Georg Simmel térelmélete(i)

Berger Viktor

berger.viktor@pte.hu

Beérkezés: 2016.02.06.

Átdolgozott változat beérkezése: 2016.04.21.

Elfogadás: 2016.05.30.

Összefoglaló: A szociológia alapítói közül Georg Simmel foglalkozott a legbehatóbb módon a térbeliség problémájával. A tanulmány Simmel térelméletét illetve térrel kapcsolatos fejtegetéseit rekonstruálja. A német szerző három szempontból is foglalkozott a térbeliség kérdéseivel: elsőként törekedett egy szisztematikus szociológiai térelmélet létrehozására, a modernitás kordiagnózisában is jelentős szerepet kapnak a térbeli viszonyok elemzései, illetve a szubjektív térkonstitúció kérdéseit is tárgyalta rövidebb írásaiban. Az abszolutista és relacionalista szociológiai térelméletek különbségét alapul véve a tanulmány amellett érvel, hogy Simmel térszociológiája a bizonytalanságokon túl relacionális jellegű. Ilyenként szerves részét képezi a kölcsönhatásokat és viszonzyszerűségeket alapul vevő társadalomelméletének.

Kulcsszavak: Simmel, szisztematikus térelmélet, szubjektív térkonstitúció, modernitás

Az utóbbi egy-két évtizedben a szociológiát körülvevő interdiszciplináris környezetben, de a szociológián belül is növekedett a térbeliség iránti érdeklődés (vö. Döring és Thielmann 2008; Günzel 2010; Lehnert 2011; Löw 2001; Schroer 2006; Soja 2003; Warf és Arias 2009). A térről szóló kortárs vitákban nem egy alkalommal merült fel a szociológiával szemben a „térfeledés” vagy „térvaktság” vádjá (vö. Lapple 1991: 163; Werlen 2009: 143; Schroer 2006: 29 skk.). Kétségtől teljesen alaptalanul, hiszen a szociológia elméleti vonulatának jó ideig nem volt központi kérdése a térbeliség. Számos olyan szociológiai elmélet volt és létezik, amely szisztematikus elhanyagolja a térbeli összefüggések kérdéseit (lásd pl. a racionális döntések elméletét, a fenomenológiai szociológiát, a szimbolikus interakcionizmust, a weberi, habermasi vagy parsonsi elméletet).

Mégis túlzó a „térvaktság” diagnózisa. Bár a második világháború utáni körülbelül két évtizedben kétségtől alig volt jelen a térproblematika a szociológia- és társadalomelméletekben, a hatvanas évek második felétől kezdve egyre többen (pl. Bourdieu 1991; Foucault 2000 [1967]; Giddens 1985; Lefebvre 1991 [1974]; Urry 1995) ismerték fel a térbeliség társadalomtudományos fontosságát. Minden társadalmi gyakorlat rendelkezik ugyanis térbeli aspektussal is (Crang és Thrift 2000: 2), sőt a térbeliség társadalmilag felépített: emberi tevékenységek eredménye, mely nem csupán passzív lenyomata a társadalmi folyamatoknak, hanem hozzájárul a társadalmiság konstitúciójához. A „térfeledés” ítéletét tovább árnyalja az a tény is, hogy a szociológia alapítói és klasszikusai között többen is kísérletet tettek a terek

teoretikus értelmezésére: Simmel mellett pl. Durkheim, Mauss, illetve Halbwachs.¹

A tér és a terek szociológiai konceptualizálása és elemzése során mindig is fontos szerepet töltött be a fizikai-filozófiai irodalomból származó megkülönböztetés, az abszolutista és a relativista térfogalom szembenállása. Az abszolutista vélekedés szerint a „fizikai” tér valós létező, amely tartalmazza a tőle elkülönülő létszféraként elgondolt társadalmiságot. E tér a fizikai abszolutista térfogalomhoz hasonlóan semleges tartály, amelyben a társadalmi cselekvések, folyamatok végbemennek, vagy amely magába foglalja a társadalmiságot, társadalmi viszonyokat, vagy egyszerűen csak a társadalmat. E felfogás dualista: képviselői különbséget tesznek a tér és az emberi terek, illetve a cselekvés között, hiszen az emberek a térben léteznek és cselekszenek (Löw 2001: 35). A társadalmiság e semleges környezete szükséges ugyan a társadalom létezése szempontjából, ám igazából kevésbé tartják fontosnak, a vélekedés szerint ez az a háttér, ami előtt kibontakozik a tényleges társadalmiság. Az abszolutizmus iránti fogékonyság többféle alakot ölthet a szociológiai elméletben és empiriában: megjelenhet a társadalmiság térbeliségtől elválasztott fogalmi meghatározásában, a nemzeti társadalmak nemzetállami területhez kapcsolásában, ahogyan a területi statisztika domináns gyakorlatában is, melyben azt elemzik, hogy a népesség egyes részei miként oszlanak el a nemzetállam tartályterében. Az abszolutista térfogalommal a szociológiában is egy a viszonszerűsége koncentráció, itt relacionálisnak nevezett elképzelés áll szemben. A tér itt nem független a társadalmiságtól, hanem társadalmi tér létezik, melyben materiális és szimbolikus elemek keverednek egymással (Löw 2001). A tér emberi termék, konstrukció, melyet a viszonszerűségében kívánnak megragadni. Az objektumok között létrehozott viszonyok konstituálják az emberi tereket. E felfogás értelmében nem is feltétlenül egy egységes térről van szó, hanem különféle, egymással nem feltétlenül összhangba hozható létrehozott terekről.

Az abszolutista felfogásnak vannak bizonyos előnyei. Tökéletesen megfelel az olyan kutatások számára, amelyek pusztán valamely tulajdonságok vagy népcsoportok térbeli szóródását kívánják feltérképezni, s ennek során nem kívánják mélyebben problematizálni a terek felépülését és szerkezetét. Emellett bizonyos kérdésfeltevések kontextusában elégséges a társadalmakat olyan képződményekként elképzelni, amelyek valamely földrajzi területet foglalnak el, míg megint más összefüggésekben annak is lehet értelme, ha – tér és társadalom szétválasztásának abszolutista mozanata alapján – teljességgel eltekintenek a térbeli vonatkozásoktól.

Mindazonáltal ezen írás a relacionális felfogás hasznossága mellett teszi le a voksot. Tér és társadalmiság abszolutista kettéválasztásának eredményeképpen csak az egyik oldal válik szociológiailag relevánssá. Elsikkad tehát a tér társadalmi konstituálásának összefüggése: hogy emberi termék, amely visszahat létrehozói életére. A tere(ke)t ekkor holt, merev, statikus képződmény(ek)ként láttatják. Ez problematikus, mivel a jelen térbeli viszonyai inkább a dinamizmus tapaszta-

1 Halbwachshoz lásd: Szerző (2015); Hidas (2013: 41–42).

latát közvetítik. Könnyen elképzelhető, hogy a cselekvők számára valamely helyen akár több tér is jelen van, ez azonban elképzelhetetlen az abszolutista felfogásban. Hasonlóképpen elgondolhatatlan ott az, hogy ugyanaz a tér más és más emberek számára másként épül fel: hogy nemcsak mást gondolnak róla, hanem fundamentálisan másképp konstituálják. Az abszolutista felfogás alapján nem lehetséges a tereket emberi cselekedetek eredményeiként rekonstruálni, így a terekért folytatott társadalmi harcok is nehezebben értelmezhetők. Az sem válhat felismerhetővé, hogy az emberek úgy is tudnak tereket alkotni, hogy e tér nem kötődik ahhoz az adott felülethez, amelyen éppen állnak (pl. transznacionális terek). Az abszolutista térfelfogás megnehezíti a globálissá vagy hálózativá vált mindennapi élet és az alapvető élettapasztalatok megértését. Ellenben a relacionális képes számot adni a térbeli dinamikákról, a viszonszerű elrendeződésekről. A szociológiában az ilyen következetesen relacionalista térfogalom ritka (lásd pl. Löw 2001). Jó néhányan elmozdultak ebbe az irányba, azonban kevesek tudták ténylegesen is sikerre vinni e programot.²

A „térfeledés” feltételezését (vö. Läßle 1991: 163; Werlen 2009: 143) mi sem cáfolja jobban, mint az, hogy a szociológia egyik alapítója, Georg Simmel kiemelt jelentőséget tulajdonított a térbeliség kérdéseinek. Emiatt nem meglepő, hogy a simmeli térszociológia az utóbbi időkben – az évtizedes elfeledtetés után – kiemelt figyelemben részesült.³ Simmel jelentőségét ma már⁴ mindenki elismeri, megítélése ugyanakkor ellentmondásos. Egyes értelmezők szerint térkonceptiója abszolutista, míg mások, épp ellenkezőleg, a relacionalista jelleget hangsúlyozzák. A térproblematika későbbi alakulására gyakorolt hatás megítélése sem egységes. Bizonyos szerzők szerint Simmel tárgyalja ugyan a teret, ám a modern társadalmakban csökkenő jelentőséget tulajdonít neki, ami ezen értelmezés alapján hozzájárult a térproblematika elhanyagolásához. Mások viszont épp ezt az állítást vonják kétségbe, mondván, legfeljebb a simmeli elmélet félreértelmezésének lehetett ilyen hatása.⁵

Simmel épp akkor foglalkozott a legintenzívebben a tér kérdéseivel, amikor a szociológia iránti érdeklődése is a csúcspontján volt.⁶ Már az 1894 és 1898 közötti években megkezdte a tér kérdéseivel foglalkozó írásai előmunkálatait. E munkálatok egy ideig megszakadtak, mivel Simmel *A pénz filozófiájának* kéziratán kezdett el dolgozni, amelynek megjelenését követően ismét a tér felé fordult. Két meghatározó elméleti írását, a *Soziologie des Raumes* (A tér szociológiája) és az *Über räumliche*

2 Simmel mellett lásd még például: Bourdieu (1991); Foucault (2000 [1967]); Giddens (1985); Halbwachs (1992 [1941]); Läßle (1991); Lefebvre (1991 [1974]); Löw (2001); Urry (1995).

3 Lásd például: Allen (2000); Filippov (1998); Glauser (2006); Löw (2001: 58–63); Scaff (2009); Schroer (2006: 60–81); Strassoldo (1992); Zieleniec (2007: 34–59).

4 A simmeli térszociológiát viszonylag későn fedezték fel. Ez minden bizonnyal összefügg az életmű utóéletével és a szociológia-elmélet általános trendjeivel is. A simmeli szociológia a szerző halála után néhány évtizedre feledésbe merült, s igazán csak a 20. század közepétől kezdve fedezték fel egyre többen, akkortól kanonizálódott (vö. Némédi 2005: 172). Ugyanakkor Simmel felfedezése térelméleti szerzőként inkább csak az 1990-es években történt meg, s a recepció korábban az életmű más aspektusaira koncentrált. Ez valószínűleg az intellektuális klíma átalakulásával függ össze: azzal, hogy a 80-as, 90-es évektől vált egyre népszerűbb elméleti témává a tér. Simmel úttörő szerepe manapság nem vitatott. (Míg például Durkheim munkásságának hasonló vonulata eleddig kevésbé keltette fel a tér teoretikusainak érdeklődését.)

5 Az első álláspontozhoz lásd: Strassoldo (1992); Dangschat (1996); Läßle (1991); (Schroer 2006), a másodikhoz pedig: Allen (2000); Glauser (2006).

6 Az alábbiakhoz lásd: Filippov (1998: 2–3).

Projektionen sozialer Formen (A társadalmi formák térbeli leképződéseiről) 1903-ban publikálta. Ugyanebben az évben jelent meg *A nagyváros és a szellemi élet*. Az ezt követő esztendőben a berlini egyetemen tartott Kant-előadásai jelennek meg monográfiaként, amelynek egyik fejezetét Simmel a tér kategóriájának szentelte. Az 1908-as *Soziologie* kilencedik fejezete pedig a *Der Raum und die räumlichen Ordnungen der Gesellschaft* (A tér és a társadalom térbeli rendjei) címet viseli.

Az alábbiakban Simmel térelméletének értelmező rekonstrukciójára törekszem. Figyembe véve, hogy az említett szisztematikus írásokon kívül a modernizációelméleti monográfiái és a későbbi esszéisztikus írásai is tárgyalták több-kevesebb részletességgel a térbeliség kérdéseit, inkább az a kép bontakozik ki, hogy Simmelt szinte egész pályája során foglalkoztatta a téma. Simmel térrel összefüggő gondolatai három fő téma körül csoportosulnak. Egyrészt foglalkoztatta a tér szisztematikus szociológiai elmélete, amelynek keretében elemezte a térbeli alapminőségeket és hatásukat a térbeli képződmények létrejöttére, valamint a társadalmi folyamatok térbeli leképződéseit. A tér problémája – másodsorban – megjelent Simmel modernizációelméleti írásaiban is, ugyanakkor a szisztematikus térelméleti megfontolások fogalmisága nélkül, s inkább csak megjegyzések formájában. A modernizációelméleti kontextusban felbukkanó térelméleti gondolatmeneteket többen a tér jelentőségcsökkenésének diagnózisaként értelmezték. Az alábbiakban – a szisztematikus simmeli térszociológiát alapul véve – ezen interpretációk problematikusságára fogom felhívni a figyelmet. Harmadrészt Simmel a terek szubjektív konstitúciós folyamatait is elemezte. Ezen írásokban a terek oly észlelési módjai sejlnek fel, melyek túlmutatnak az euklideszi geometria elvein. Az alábbiakban a témák e sorrendjében rekonstruálom Simmel térrel kapcsolatos elméleti megfontolásait.⁷

Mindez természetesen felveti a kérdést, hogy koherens térkonceptióról van-e szó, vagy egymással nem kompatibilis, heterogén gondolati kezdeményekről. Az alábbiakban amellet fogok érvelni, hogy Simmel térrel kapcsolatos fejtegetéseit – a tematikai sokszínűség és a megfigyelői nézőpont sokfélesége ellenére – összeköti a szerző sajátos, a viszonyszerűségekre koncentráló alapállása.⁸

7 Kétségkívül járható út volna az is, ha a modernizációelméleti írásokat a szisztematikus térelmélet előtt tárgyalnám (hiszen a modernitással kapcsolatos írások korábban születtek, ráadásul jobban ismertek is). Azonban jobbnak tartottam először az általánostól (tehát az elméleti kerettől) a speciális felé haladni. Ez lehetővé teszi azt, hogy a szisztematikus térelmélet fogalmisága alapján lehessen a korábbi ítéleteknél komplexebb értékelést adni arról, hogy miként fogta fel Simmel modernitás és térbeliség viszonyát, míg a fordított sorrend esetében ez némileg nehezebb volna.

8 Simmel térelméleti fejtegetései Magyarországon sem ismeretlenek. Hidas Zoltánnál a tér szociológiai felfedezésének kontextusában bukkan fel – mások mellett – Simmel (Hidas 2013: 42). Tulajdonképpen említésre kerül mindhárom témakör (szisztematikus térkonceptió, modernitás, térérzékelés), ám a tanulmány problémacentrikus fókusza miatt csak az említések és felsorolások szintjén. Pataki Gyöngyvér írásában röviden említésre kerülnek a közelség-távolság viszonyai és összefüggésük a modernitással, illetve az alapvető térbeli minőségek is (Pataki 2011: 19–20). Emellett Simmel az abszolutista felfogás képviselőjeként jelenik meg (Pataki 2011: 18). Az alábbiakban amellet teszem le a voksot, hogy jelentős érvek szólnak e besorolás ellen. Tamáska Máté pedig a vidéki tér emlékezetének vizsgálatára alkalmas történeti-szociológiai elméleti keret kialakítása kapcsán említi Simmelt, méghozzá elsősorban a társadalmi folyamatok térbeli leképződése, illetve a térbeli formák társadalmi életre gyakorolt hatása kapcsán (Tamáska 2011: 11–12). A legrészletesebben Felkai Gábor (2006: 51–54) ismertette-értelmezte Simmel térszociológiai gondolatait, méghozzá a tér alapminőségeire koncentráva. A recepció tehát elindult Magyarországon is, azonban az előremutató kezdeményezések ellenére mind ez ideig korántsem teljes. Ugyanakkor a fentebb jelzett problematika a simmeli térkonceptió egészes rekonstrukcióját teszi szükségessé, amire az alábbiakban tesztek kísérletet.

Simmel szisztematikus szociológiai térelmélete

Simmel térre vonatkozó szisztematikus vizsgálódásai szorosan kapcsolódnak a szerző szociológiai alapvetéséhez és alapmeggyőződéséhez. Simmel számára a társadalom nem adott létező, hanem csak „akkor létezik, amikor több egyén egymással kölcsönhatásba kerül” (Simmel 2001 [1894]: 8). A kölcsönhatások jelentik a társadalmasodást, a társadalom létrejöttének állandó folyamatát. Eredményük a társadalmi formák, az emberközi kapcsolatok szerkezeti oldalai. Vagyis a társadalom a kölcsönhatások folytonos létesülése, megszilárdulása vagy gyengülése: a cselekvés strukturáló kereteiként értelmezendő formák állandó létesülése és eltűnése, azaz a társadalmasodás folyamatai miatt önálló létező (Felkai 2006: 16, 22). Kölcsönhatás, társadalmasodás, forma: e fogalmi hármas, melynek elemei egymást definiálják, képezi a szociológia simmeli elgondolásának elsődleges tárgyát, míg a tartalmi tényezők (a kapcsolatok motivációinak) vizsgálatát Simmel át kívánta engedni más tudományoknak (Némedi 2005: 184). A társadalmiság viszonszerű (Simmel 2004 [1900]: 81 skk.), el kell búcsúztatni a szubsztanciákra koncentrááló abszolutizáló megközelítéseket, és helyettük a kölcsönhatásokból kiinduló relativizmust kell érvényesíteni a megismerés során:

„az élet az ellentétek folytonos relativitása, az egyik másik és a másik egyik általi meghatározottsága, a mozgások állandó árama, melyben mindenféle létező csakis e kölcsönös meghatározottságban létezhet.” (Simmel 1919 [1911]: 141)

Simmel a térrel kapcsolatos nézeteit relativista alapállásával összhangban kívánta kialakítani. A relationalista álláspont érvényre juttatása érdekében a formális szociológiát Kant belátásaival ötvözte. A berlini Kant-előadásokban⁹ feltette a kérdést, vajon mi is a tér, hogy aztán a nagy német filozófus szellemiségében adjon választ. A tér eszerint nem valós létező, hanem az a rend, melyet az észleletekből kialakítanak:

„Mit jelent ez a végtelen tartály, amely körülvesz minket, amelyben apró pontokként lebegünk, amelyet mégis elképzelünk, és amely így éppúgy bennünk van, mint ahogy mi benne? (...) Kant központi gondolatából indulok ki, mely szerint az érzéki észlelés még nem megismerés. Sőt: az észlelés elemei csak akkor válnak szemléletté, ha a tudaton belül abba a formába rendeződnek, amit térbeliségnek nevezünk. (...) A „tér szemlélet” kifejezés (...) tautológia. Nem a dolgok terét szemléljük, mintha az valamilyen objektum volna; a szemlélet épp azt a folyamatot jelenti, amelynek során az észleletekből kialakítjuk azt a sajátosan leírhatatlan és inkább csak átélhető rendet, melyet térbeliségnek nevezünk” (Simmel 1913a: 59, 60).

Az idézet elején hivatkozott „végtelen tartály” kifejezése megtévesztő lehet, Simmel nem az abszolutista értelemben felfogott „valósan létező” tartálytér fogalmából indult ki, hanem a szemlélet által létrehozott tartálytérből. Szisztematikus elemzéseiben Simmel Kant szociologizálására törekedett, hogy beilleszthesse a formális szociológia koncepciójába (vö. Glauser 2006: 258).

9 Az 1904-es helyett a második átdolgozott kiadást használtam.

Szisztematikus fejtegetéseiben Simmel két irányból közelíti meg a térbeliség problémáját: egyrészt arra kíváncsi, miként hat a tér a társadalmasodásra, másrészt, hogy milyen módon nyomják rá bélyegüket a társadalmi folyamatok a térbeli elrendezésekre. A *Soziologie* (Simmel 1908) kilencedik fejezete tekinthető e projekt lezárásának.¹⁰ A szöveg a korabeli szellemi kontextus ismeretében válik érthetővé. Simmel nem annyira szociológustársainak címezte mondandóját, hanem a birodalmi Németországban igen népszerű társadalomföldrajz geodeterminista álláspontjával polemizált. Ez a Friedrich Ratzel nyomán kialakult irányzat a tér abszolutista felfogásából kiindulva annak törvényszerűségeit vizsgálta, hogy miként határozzák meg a természeti-térbeli adottságok (pl. talaj-, víz- és domborzati viszonyok, klíma, országterület) az államok felépülését, szerkezetét és/vagy a nemzetek karakterét. E kontextust figyelembe véve értelmezhető Simmel fejezet eleji megjegyzése, miszerint könnyen tévedéshez vezethet, ha azokat a „formális körülményeket, amelyek nélkül bizonyos események nem történhetnének meg, pozitív, teremtő okoknak tartják” (1908: 460). A térbeliség – hangsúlyozza Simmel a társadalomföldrajz korabeli német képviselőivel szemben – sem a társadalmi viszonyok „pozitív” determináló hatóereje, hanem pusztán előfeltétele.

„E [térbeli] formák tartalmi azonban csak más tartalmak révén tesznek szert sajátosságukra, így a tér mindig az az önmagában véve hatás nélküli forma marad, amelynek módosulásaiban ugyan megnyilvánulnak a valós energiák, ám csak ahhoz hasonlóan, ahogy a nyelv gondolati folyamatokat fejez ki, mely folyamatok a szavakban nyilvánulnak meg, semmint hogy azok által mennének végbe” (Simmel 1908: 460).

A tér Simmel számára forma, melyet társadalmi folyamatoknak, tevékenységeknek, energiáknak kell megszervezniük. Továbbá Kant nyomán és a geodeterminista pozícióval szemben úgy vélte: „...[n]em maga a tér, hanem elemeinek a szellemből kiinduló tagolása és összekapcsolása bír társadalmi jelentőséggel” (Simmel 1908: 461). Bár a következő mondatban megemlíti, hogy a tér e szintézise „specifikusan pszichológiai funkció” (1908: 461), mégsem pusztán individuálpszichológiai műveletekre kell gondolnunk, hiszen a tér tagolása és összekapcsolása társadalmi folyamat is. A tér azon „alapminőségeit” kívánta megvizsgálni, „amelyekkel a közösségi élet kialakítása során számolnak” (1908: 462). Ezek az alapminőségek tehát nem önmagukban, hanem közvetítés révén rendelkeznek társadalomformáló hatással, mert „számolnak velük”, mert az emberek valamely közössége számára a tér releváns aspektusai. Felmerülhet persze a kérdés: A tér valóban létező alapminőségei válnak a csoportok észlelésének alapjává, vagy pusztán képzetekről van szó? Simmel e tekintetben nem egyértelmű:

„A térszeletek szintézise specifikusan pszichológiai funkció, mely minden látszólagosan adott jellege ellenére individuálisan nagyon is különböző lehet; ám azok a

¹⁰ E fejezet két korábbi tanulmány (Simmel 1903a, 1903b) összevonásával született. A Georg Simmel Online-on (http://socio.ch/sim/index_sim.htm) mindhárom írás elérhető szöveges formában, ami lehetővé teszi a dokumentum-összehasonlítást. Ez alapján kiderül, hogy Simmel – néhány oldalnyi szöveg törlésén túl – alig változtatott korábbi tanulmányain. Az így egyesített szöveghez hozzátoldott néhány oldalnyi új szöveget, valamint exkurzusát az idegenről (magyarul: Simmel 2004 [1908]).

kategóriák, amelyekből e szintézis kiindul, többé vagy kevésbé szemléletesen a tér közvetlenségéhez kapcsolódnak” (Simmel 1908: 461).

A „tér közvetlensége” azt sejtetné, hogy valós tulajdonságokhoz történik az igazodás, ám a megfogalmazás homályos és más értelmezéseket is megenged. Mindenesetre, ha a tér valós alapminőségeihez igazodna a „térdarabkák” szintézise, az elmentmondana a kanti pozíciónak, mely meglehetősen határozott a tekintetben, hogy a tér csupán a szemlélet terméke. Simmel pozíciója ezen nehezen eldönthető kérdéssel együtt is felfogható a tér kanti a priori kategóriájának szociologizálási kísérleteként: a tér társadalmilag észlelt alapminőségeire hivatkozás ebbe az irányba mutat. Simmel vizsgálódásai szisztematikusak, mivel a tér társadalmilag észlelt és releváns alapminőségeinek megragadása a céljuk, melyek ilyenként befolyást gyakorolnak a társadalmasodásra, s másfelől a társadalmi folyamatok és formák térbeli lecsapódásainak módjaira. A tér öt olyan alapminősége létezik, amellyel az emberi közösségek „számolnak”, amelyeket társadalmi életüket kialakítva tekintetbe kell venniük.

A tér első alapminősége a kizárólagossága. A korábban felmerült dilemma itt ismét jelentkezik: a kizárólagosság – a megfogalmazás legalábbis ezt sugallja – egyszerre elképzelt és valós. Úgy tűnik, hogy a terek szintézise egy valóban létező alapminőséghez igazodik. Simmel szerint „...[a]hogy csak egy általános tér *létezik*, amelynek minden egyes tér csak részeleme, úgy minden térszeletnek van egyfajta egyedisége” (Simmel 1908: 462 – kiemelés tőlem: B. V.). Simmel tehát szándékai ellenére nem tudott teljesen elszakadni a tartálytér abszolutista felfogásától, hiszen úgy tűnik, a nagyobb dobozka foglalja magába a kisebbeket, és egy helyen csak egy térszelet létezhet.

Ám a kizárólagosság alapminősége Simmel számára nem csupán valós, hanem az emberek képzeletében is létező. E tulajdonság ama társadalmi képződmények, viszonyok számára jelentőségtelji, amelyekkel összefüggésben az emberek különösen fontosnak tartják a térbeli vonatkozásokat. Léteznek ugyanis olyan társadalmi formák, amelyek csak akkor képesek kibontakozni, ha valamely területen kizárólagossá válnak. Max Weberhez (1987 [1922]: 77–79, 1998 [1919]: 156–157) hasonlóan Simmel is a (modern) államok egyik jellemzőjének tartja a területi exkluzivitást. Ugyanakkor szerinte nem minden társadalmi viszony ilyen, hiszen léteznek olyanok is, amelyek számára nem fontos a térbeli kizárólagosság (pl. egy területen több felekezet is működhet) (Simmel 1908: 462–465).

A tér második, az emberek számára fontos minősége, hogy elemekre bontható, és így olyan egységekre bomlik, amelyek határok által különülnek el egymástól. A tér tehát „kínálja magát”, hogy a használata során feldarabolják, és az így létrejött egységeket elhatárolják egymástól. E tulajdonság kapcsán Simmel legfőképp a határ társadalmi jellegéről értekezik. A határok megvonását ugyan maga a tér teszi lehetővé, ám az társadalmi folyamat: nem létezik „természetes”, csak önkényes, társadalmilag konstruált határ. „A határ nem térbeli tényállás társadalmi hatásokkal, hanem társadalmi tényállás, mely térben formálja meg magát” (Simmel 1908: 467).

Ám a határ, bár társadalmi eredetű, amint megszilárdult térbeli képződményként, visszahat a társadalmi kölcsönhatásokra és az emberek tudatára.

A társadalmasodás számára fontos, harmadrészt, hogy a tér lehetővé teszi a rögzítést a „tartalmi” számára. „Szemmel láthatólag befolyásolja a csoport struktúráját, hogy e csoport valamelyik eleme vagy érdeklődésének valamely kitüntetett tárgya teljesen rögzített vagy térben meghatározhatatlan” (Simmel 1908: 472). A térbeli rögzítést példázza a „forgási pont”, vagyis egy olyan térbeli egység, amely körül társadalmi kapcsolatok „forognak”. A földbirtok ilyen: térben rögzített, ám sokféle és térben szétszórt tranzakciók forognak körülötte – például, ha jelzalogosítva van vagy egyéb gazdasági tranzakciókkal kapcsolódik össze.

A tér negyedik alapminősége, hogy felkínálja az egymással valamilyen módon kapcsolatban lévő személyek számára az érzékileg észlelhető közelséget és távolságot. A közelséget és távolságot Simmel nem Tönnies leegyszerűsítő szemléletmódja nyomán elemzi, mely szerint a közelség a kapcsolat intenzitását, a távolság viszont a lazábbá válását jelzi. Közelség és távolság komplex módon függ össze az emberi kapcsolatokkal. E tekintetben kifejezetten fontos tényező az absztrakciós képesség: míg a „primitív tudat” (Simmel 1908: 480) nem tudja felfogni a távoliak összetartozását és a közeliak nem összetartozását, a társadalmi differenciálódás és a pénzgazdálkodás eredményeként fejlődő intellektualizmus egyik fő jellemzője a kimértség: a távolságtartás a térben legközelebb állóktól (pl. szomszédoktól) és a kapcsolódási képesség a térben távol lévőkhez.

Ötöd sorban, a tér lehetővé teszi a helyváltoztatást, a mozgást, ami szintén sokféleképpen befolyásolhatja a társadalmi kölcsönhatásokat. Simmel az elsők között volt, aki a mozgás társadalmi jelentőségét felismerte, e tekintetben is megelőlegezett több későbbi elméletet (vö. Appadurai 1990; Urry és Sheller 2006). A térbeli mobilitás többféleképpen lehet releváns a társadalmasodás számára. Ha egész csoportok vándorolnak, azaz nomád életformát folytatnak, annak jelentős a hatása: az ilyen csoportok rendszerint csekély mértékben differenciáltak belülről, ritkán rendelkeznek kifejlett politikai berendezkedéssel, és gyakori a despotikus egyeduralkodó. De Simmel azon esetekről is szól, amikor valamely csoportnak csak egy része mozog vagy vándorol. Ilyen eset a turisztikai célú utazás,¹¹ amely sajátos, a mindennapitól eltérő kapcsolatokat tud emberek között létrehozni.

Szisztematikus Simmel a tekintetben is, hogy nem csupán a tér alapminőségeinek társadalmasulásra gyakorolt befolyását kívánta feltérképezni, hanem az ezzel ellentétes hatást is: a társadalmi viszonyok térbeli leképződésének módjait is. A társadalmi folyamatok különféle módon tudják beleírni magukat a térbe. Simmel összesen négy módot különített el, bár nem teljesen világos, hogy az esetek kimerítő leltárát vagy csupán az első megközelítésben szembetűnő listáját szándékozta nyújtani.

A társadalmi viszonyok térbeli leképződésének első módja a csoport térbeli alegységekre osztása. Az állam és a gazdaság szférájából származó simmeli példákban kö-

11 Simmel az utazás társadalmi jelentőségének kiemelésében is úttörő volt. Manapság az utazás témáját számos szociológiai és kulturális antropológiai kutatás vizsgálja (vö. Bata 2012).

zős, hogy a területi-térbeli elv bevezetésével absztraktabbá, mechanikusabbá válnak a társadalmi kapcsolatok. Ez tipikusan akkor következik be, amikor egy csoport áttér a vérségi vagy törzsi alapú szerveződésről a komplexebb, racionálisabb, mechanikusabb társadalomszerveződési formákra. Ennek során a rokonsági kötelékek által felépülő alcsoportok helyére a területi alegységek lépnek (Simmel 1908: 512–513). A formálódó államok számára előnyösebb a terület indifferens princípiuma, hiszen a vérségi-rokonsági csoportok túlzottan zártak, így stabil államok nem épülhetnek rájuk.¹²

A társadalmi viszonyok térbeli formát öltésének második változata az a jelen-ség, amikor az emberek felett gyakorolt uralom leképződik a térben. A szervezetek (például az államok) azért tudják kontrollálni a felségterületüket, mert az ott élő embereket és viszonyaikat is ellenőrzik. Az állam emberek felett gyakorolt uralma jelenik meg térben a felségterület révén (Simmel 1908: 516). De az uralmi-hatalmi viszonyok térbelivé válása nem pusztán az államterület kapcsán figyelhető meg. Az egyes városok vagy régiók mások feletti dominanciája a fizikai infrastruktúrában is kifejeződik: ha például valamely birodalom fővárosába tart minden út, úgy ez szimbolikusan kifejezi e város központi szerepét a hatalmi rendszerben – és egyúttal segíti is újból létrehozni e viszonyt (Simmel 1908: 517).

A harmadik tipikus eset Simmel szerint az, amikor társadalmi kapcsolatok szilárd lokalitásokban csapódnak le. Erre példa a kiscsalád, az egyetem vagy a klub: mindegyik rendelkezik „házzal”, azaz egy számára otthont adó épülettel vagy épületegyüttessel. Bizonyos közösségek vagy szervezetek igénylik az ilyen lokalizálást: ez esetben a „ház” nem pusztán birtoktárgy, hanem a csoport szimbóluma és integrációjának elősegítője. Vannak ezzel szemben olyan emberközi kapcsolatok, amelyek nem teszik szükségessé a viszony lokalizálását: ilyen, a térbeli leképződést nélkülözni képes viszonyok például a barátságok vagy az ideiglenes célok elérése érdekében létrejött koalíciók. A két véglet között azokat a nagy szervezetet találjuk, amelyeknek mint egésznek ugyan nincs „házuk”, de az egyes alegységeiknek igen (például a katolikus egyháznak mint globális szervezetnek nincs lokalizált helye, ám az egyes helyi közösségek rendelkeznek épületekkel). A „ház” kialakításának szükségessége igen gyakran a társadalmi komplexitás hiányával függ össze, azonban a társadalmi differenciálódással absztraktabbá válnak az emberközi kapcsolatok, s egyre kevésbé szükséges a tényleges fizikai jelenlét az interakciókhoz és a társadalmi viszony fenntartásához (Simmel 1908: 518–519).

És végül, negyedsorban, a társadalmi viszonyok az üres térben is leképződnek, pontosabban: az üres tér nem valaminek a hiánya, hanem maga is társadalmilag megformált képződmény. Simmel azokat a premodern társadalmakból vett példákat sorolja fel, amikor két törzs vagy állam nem közvetlenül határolják egymást, hanem hagynak maguk között „üres” teret, mely a semleges zóna funkcióját tölti be. Ily módon növekednek a védelmi lehetőségek és nő a csoportok biztonságérzete. Az üres tér a „ne bánts, s én sem bántalak” elve térbeli megjelenése (Simmel 1908: 522–523).

¹² A gazdaság kapcsán lásd: Simmel (1908: 515–516).

Simmel szociológiájával kapcsolatban többen is az „impresszionisztikus” jelzőt használták (vö. Allen 2000: 56; Frisby nyomán Felkai 2006: 24; Némedi 2005: 187), utalván arra, hogy nagy szerepet kapott az intuitív-pszichologizáló eljárás, hogy tehát a szerző a finom kis részletek megfigyelése alapján kívánt nagy összefüggésekre rámutatni, ám az analitikus rendszerezés igénye nélkül. Simmel szociológiájáról e helyütt nem lehetséges ilyen általános ítéletet alkotni, a fejtegetéseim szükségszerűen a simmeli térkonceptióra fognak vonatkozni. Ahogy Scaff megjegyezte, a szisztematikus simmeli térszociológia mind ez ideig kevésbé volt az értelmezők érdeklődésének középpontjában (Scaff 2009: 47). Azon interpretátorok többsége, akik mégis foglalkoztak térelmélete ezen vonulatával,¹³ vagy csupán ismertették a térbeli alapminőségeket és a társadalmi folyamatok térbeli projekcióit, vagy utaltak ugyan a kettő kölcsönhatásaira, ám ebben az esetben is a mélyebb logika feltárása nélkül (Felkai 2006: 51–54; Glauser 2006; Hidas 2013: 42; Pataki 2011: 19–20; Scaff 2009; Strassoldo 1992; Zieleniec 2007: 39–47). E mögött az állhat, hogy e szerzők hallgatólagosan vagy expliciten osztják azt az értelmezést, miszerint Simmel impresszionisztikus. Ugyanakkor megjelent egy ezzel az értelmezéssel szögesen ellentétes, ám szintén végletes vélemény (Schroer 2006: 78), mely szerint Simmel olyannyira pedánsan járt el, hogy a fejezet első felében szereplő alapvető términőségeket meg lehet feleltetni a másik alfejezetben szereplő térbeli alakzatoknak.¹⁴ Ez az értelmezés kézenfekvőnek tűnhet, azonban túlfeszített: a simmeli szisztematizálás nem volt ennyire szigorú. Álláspontom szerint sem az „impresszionisztikusság”, sem a szigorú szisztematikusság feltételezése nem visz közelebb Simmel térszociológiájának megértéséhez.

Értelmezésem szerint a valóság ezen álláspontokkal szemben az, hogy Simmel megközelítése és kifejtési módja paradox módon egyszerre túlságosan analitikus és kevésbé jól elrendezett. Simmel túlon túl analitikusan különíti el egymástól a tér (társadalmiasulásra ható) alapminőségeit és a társadalmi folyamatok térbeli leképződését.¹⁵ Azonban ez az elkülönítés nehezen tartható fenn oly módon, hogy ne keletkezzenek „közös elemek”. A szétválasztottság ellenére mindkét alfejezetben szó van térbeli-társadalmi formákról, képződményekről, elrendeződésekről. A fejezet két fő részének (vagyis a korábbi két tanulmány) érvelése és a felvonultatott példák alapján úgy tűnik, hogy Simmel a következőképp járt el. Egyrészt azt írta le, hogy a tér (észlelt) alapminőségei mely kontextusokban válnak társadalmilag relevánssá, jelentőségtelivé, és ezek alapján milyen térbeli-társadalmi elrendeződések jönnek létre. A kizárólagosság alapján létrejöhet például az állam vagy a céh mint térbeli-társadalmi képződmény. Az elemekre bonthatóság kapcsán a határt említi társadalmilag létrehozott térbeli alakzatként, a rögzíthetőség a forgási pontot és a „házat” teszi lehetővé (bár ezt csak a fejezet második felében említi).

13 Meglehetősen furcsán hat, de születtek olyan írások is, amelyek a szisztematikus simmeli térszociológiát nem, vagy csak az említések szintjén tárgyalják (Allen 2000; Dangschat 1996; Filippov 1998; Löw 2001).

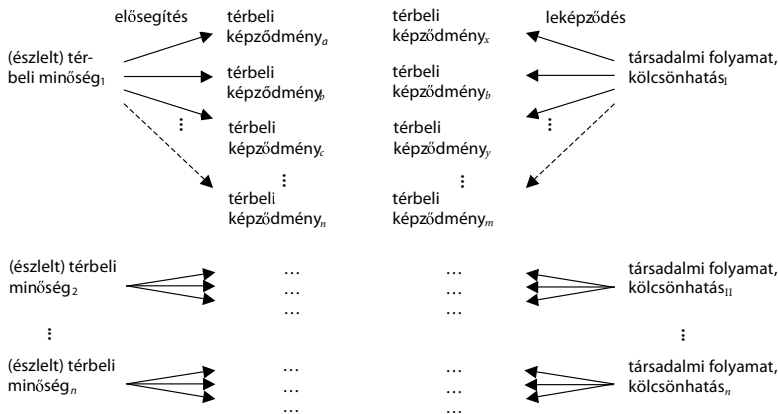
14 A hozzárendelés Schroer (2006: 78) szerint: a) kizárólagosság – állam; b) elemekre bonthatóság, határolás – felségterület, központi fekvés; c) rögzítési lehetőség – lokalizálás szilárd helyeken („ház”); d) közelség és távolság felkínálása – üres tér. A kivétel a térbeli mobilitás, melynek Schroer szerint sincs megfelelője a térbeli képződmények között. Azonban ez a hozzárendelési séma több tekintetben is problematikus, mivel a simmeli szöveg több ponton ellentmond ezen interpretációnak.

15 Lád még Strassoldo (1992: 333–334) bírálatát.

A közelség és távolság alapján pedig olyan térbeli képződmények jöhetnek létre, amelyek az egymáshoz fizikailag közel vagy egymástól távol lévő emberek kölcsönhatásainak és kapcsolatuk jellegének térbeli vetületét jelentik.¹⁶ A mozgás kapcsán Simmel nem említ létrehozott térbeli formákat, bár manapság úgy gondolnánk, ezek is nyomot hagynak. Az érvelés és a példák inkább azt sejtetik, hogy – szemben Schroer értelmezésével, aki egy minőségnek egy alakzattípust feleltetett meg – minden alapminőséghez több ráépítő térbeli-társadalmi forma kapcsolódik.

Másrészt Simmel a társadalmi kapcsolatok és folyamatok térbeli projekcióit vizsgálta, amelyek szintén különböző térbeli formákat eredményeznek. A racionalizálódási folyamatok térbeli leképződése a területiségre átállás, ami különféle térbeli képződményeket hozhat létre (állam, területi alapon szerveződő gazdasági szervezetek, egyház stb.). Az uralmi-hatalmi viszonyok szintén többféle térbeli elrendeződésben jelenhetnek meg: az állami felségterület vagy a központi földrajzi és infrastrukturális helyet elfoglaló városok ezt példázzák.¹⁷ A társadalmi kapcsolatok lokalizálása is bizonyára több formát ölthet: a „ház” metaforikus címke, sokféle konfigurációt jelölhet. Összességében tehát úgy tűnik, hogy Simmel érvelése szerint a tér alapminőségei különféle térbeli-társadalmi képződményeket, formákat tesznek lehetővé; és fordítva, bizonyos társadalmi folyamatok különféle térbeli-társadalmi elrendeződésekben tudnak leképeződni (1. ábra). A térbeli-társadalmi képződmények tehát mindkét oldalon szerepelnek, így a fejezet kettéosztása merev eljárásnak tűnik, ami félreértésekre adhat okot.

1. ábra: Simmel gondolatmenetének vizuális ábrázolása

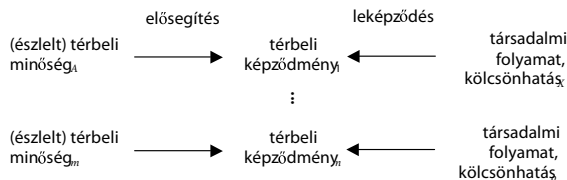
16 Saját példák: közelség esetén osztályterem, pártközpont, templom, faluközpont, távolság esetén gyorsforgalmi utak, serverparkok, telefonközpontok, internetkávézók, tózsde.

17 Egyéb, nem simmeli példák: igazgatóság a felhőkarcolók legfelsőbb szintjein; a panoptikon mint az aszimmetrikus hatalmi helyzet térbeli megjelenése és felerősítője; előkelő és gettósodó városi negyedek stb.

A térbeli alakzatok/formák társadalmilag strukturáltak és társadalmilag strukturáló hatású képződmények (Glauser 2006: 258). A modell simmeli kifejtése értelmezésem szerint egyenesen azt sugallja, hogy a térbeli képződmények/alakzatok bizonyos (társadalmilag észlelt és releváns) términőségekre építenek és meghatározott társadalmi folyamatok lenyomatai. Így nem meglepő, hogy a kifejtésben található olyan térbeli képződmények vagy formák, amelyek közös elemek, azaz a fejezet mindkét, a térbeli alapminőségekkel és a társadalmi jelenségek térbeli leképződésével foglalkozó alegységében is szerepelnek. Az 1. ábrán a „b” térbeli képződmény jeleníti meg ezt az együtt járást (erre példa az állam), amikor Simmel mind a térbeli minőség szerepét, mind a kölcsönhatások leképeződésének folyamatát tárgyalta.

Úgy tűnik, hogy Simmel viszonylag szisztematikusan vizsgálta mindkét oldalt, ám mivel e hatások álltak érdeklődése középpontjában, tárgyalásuk kettébontva valósult meg. Simmel azonban másképp is eljárhatott volna. Ha a kifejtésben nem bontotta volna ketté a minőségek hatását és a leképeződési folyamatokat, akkor a kettő találkozási pontjából: az egyes térbeli alakzatokból indulhatott volna ki, hogy megvizsgálja mindegyik kapcsán: mely térbeli alapminőségen alapulnak és milyen társadalmi kölcsönhatások vagy folyamatok csapódtak le bennük (2. ábra).

2. ábra: A simmeli elgondolás alternatív kifejtési lehetősége

Simmel számos térbeli elrendeződést, alakzatot említ (területi állam, céh, határ, forgási pont, közelség és távolság térbeli képződményei, „ház”, felségterület, központi fekvés, üres tér), melyek kapcsán egyenként rá lehetett volna mutatni, hogy a tér mely (észlelt) alapminőségeit hasznosítják, veszik alapul, illetve milyen társadalmi kölcsönhatások, folyamatok csapódtak le bennük. A társadalmi-térbeli formák társadalmi strukturáltságát és társadalmi életet strukturáló jellegét így módon jobban meg lehetett volna világítani. Emellett ezen eljárás által elkerülhetővé vált volna a simmeli kifejtési módból eredő gyengeség: az illusztráló példák sokasága által termelt zűrzavar, és megnyílt volna az út az egyes térbeli-társadalmi képződmények mélyreható elemzése előtt. Hogy ez nem következett be, minden bizonnyal azzal is összefügg, hogy a *Soziologie* eme kilencedik fejezete két külön publikált tanulmány egyesítéseként keletkezett minimális változtatásokkal.

Tér és modernizáció

Simmel kora éles szemű megfigyelője és teoretikusa volt, s számos írásban és több nézőpontból tárgyalta a modern élet témáját (pl. Simmel 2009 [1890], 2004 [1900], 2001 [1903], 1983 [1917]; vö. Frisby 1990). Számos térrel kapcsolatos eszmefuttatása e modernizációelméleti kontextusban nyer értelmet. A *Differenciálódás*-kötet egyik lényeges gondolatmenete szerint a kezdetben homogén kis körök differenciálódása kétféle tendenciát eredményez: egyrészt az individualizáló differenciálódás meglazítja vagy eloldja a közel lévőkhöz fűződő szálakat, másrészt pedig újakat hoz létre a távoliakhoz (Simmel 2009 [1890]: 51–54). Az újkor hajnalán s a modernitás kialakulásakor a lokális kiágyazódás együtt járt a távolságok leküzdésével, vagyis ama folyamatokkal, melyek során egyre több ember kapcsolódott absztrakt-funkcionális módon távoli személyekhez és helyekhez.¹⁸

A *pénz filozófiája* is több hasonló, a távolság leküzdésére utaló megjegyzést tartalmaz. Az újkor hajnalán a nagytőke egyre jobban megszabadult a helyi korlátoktól, és szélesebb összefüggésszereket alakított ki, illetve illeszkedett beléjük. Ennek folytán hatalma, felhasználhatósága a nagy távolságokon is átívelt (Simmel 2004 [1900]: 259). Így a pénz olyan emberek között is képes kapcsolatot létrehozni, akik földrajzi és társadalmi értelemben távol állnak egymástól (uo.: 425). A kifejelett pénzgazdálkodásban a pénz szerepe is kettős: egyrésztől leküzdhetővé válnak a távolságok, másrészt távolságteremtésre is alkalmas. Például a „pénzforma” megkönnyíti a család egyes tagjainak a belépést a családon kívüli idegen körökbe, másrészt távolságot hozhat létre a család tagjai között (uo.: 602–603). A részvényes pedig térben eltávolodhat a tulajdonát képező gazdasági egységtől (uo.: 405).

A pénzforgalom sajátossága ezek mellett, hogy tendenciaszerűen térben kevés helyen összpontosul. Simmel a gazdasági tevékenységek skáláját állította fel a térbeli koncentráció/koncentrálhatóság alapján. A földművelés ellenáll a terület szűkítésének, hiszen a szántóföldek egymásmellettségén alapszik. Ezzel szemben az ipar már lehetővé teszi a koncentrációt: a modern gyár hihetetlenül koncentrált a korábbi céhes termeléshez képest. A skála szélső pontja a pénzgazdálkodás, mely a legnagyobb térbeli koncentrációt teszi lehetővé. A pénz ugyan „fölötte áll minden konkrét térbeli vonatkozásnak: hatásainak nem szab határt a távolság” (Simmel 2004 [1900]: 639), ám az egyes metropoliszokban létrejönnek pénzügyi központok, melyekben ezek a távolságokon átívelő pénzügyletek minden korábbit felülmúló mértékben összpontosulnak (uo.: 640).

A *nagyváros és a szellemi életből* (Simmel 2001 [1903]) kiderül, hogy a nagyvárosi lét sajátosan modern életforma. A nagy térbeli koncentráció és az ingerek gazdagsága az idegület fokozódását eredményezik, mellyel szemben a nagyvárosi ember sajátos „védelmi rendszert” alakít ki: a kisvárosi/falusi ember kedélyességével szemben

18 Ulrich Beck jóval később a simmeli sémát alkalmazza, amikor arról ír, hogy az individualizáció kettős folyamat: egyrészt kiszabadulás a hagyományos rendies osztálykötődésekből, másrészt hozzákapcsolódás a magasabb kollektivitássiintű társadalmi összefüggésekhez, pl. a munkaerőpiacához (Beck 1999 [1983]: 353–356).

személytelenséget, távolságtartást, intellektualizmust, blazírtságot. A térbeli közelség a társadalmi távolság megteremtésének igényét szüli (vö. Allen 2000: 61–62). Ahogyan a városiasodás előrehajtja a kereskedelmet és pénzgazdálkodást, úgy azok is gyorsítják az urbanizáció folyamatát. A nagyvárosi kereskedelem és pénzgazdálkodás révén mindinkább megszaporodnak a helyeken túlmutató, nagy távolságokon átívelő társadalmi kölcsönhatások, cserék (vö. Simmel 2001 [1903]).

Az egyik – talán kevésbé gyakran idézett – fejtegetésében Simmel a foucault-i panoptikusság koncepcióját előlegezte meg. *A pénz filozófiája* rövid eszmefuttatása (Simmel 2004 [1900]: 619) szerint az idő ritmusossága és a térbeli szimmetria társadalmi relevanciája abból ered, hogy megkönnyítik az eredetileg tagolatlan sokaságok ellenőrzését. A térbeliség kapcsán a következőket fejt ki:

„A szimmetrikus elrendezés (...) teljesen racionális jellegű, megkönnyíti a sokaság és a sokak feletti uralmat. (...) Ha a dolgok és az emberek a rendszer igájába kényszerülnek – azaz szimmetrikusan rendeződnek el –, akkor képes az értelem a leggyorsabban kezelni őket. Ezért hajlik az önkényuralom és a szocializmus egyaránt különös erővel a szimmetrikus társadalmi konstrukciókra” (Simmel 2004 [1900]: 619).

Simmel tehát a foucault-i panoptikusság fő elvét, az individualizáló felügyeletet és annak térbeli aspektusát fogalmazta meg e helyen. Az ilyen térbeli elrendeződések az újkortól kezdve s a modernitásban váltak igazán fontossá (ez derül ki Simmel példáiból: az újkori utópiák hiperszimmetrikus szerkezetű városvíziói és XIV. Lajos szimmetrikus térbeli elrendezései alapján) (Simmel 2004 [1900]: 619).

Az értelmezők körében elterjedt Simmel paradox hatásának hangsúlyozása, aki szerintük ugyan az elsők között próbálta szisztematikusan értelmezni a teret, ám akinek modernizációelméleti fejtegetései előkészítették a terepet a tér szociológiai negligálása számára, mivel jelentőségének fokozódó csökkenését diagnosztizálta (Strassoldo 1992: 330–331; Dangschat 1996: 102; Lápplé 1991: 166–167; Schroer 2006: 79). E vélemény szerint nem véletlen, hogy a későbbi szociológusgenerációk jóval kevesebb figyelmet fordítottak a térbeliség összefüggéseire, s hogy Simmelt a tér eltűnését hirdető posztmodern szerzők előfutárának szokták tekinteni.

Más interpretátorok (pl. Allen 2000; Glauser 2006) azonban épp azt emelték ki, hogy a tér Simmel számára továbbra is fontos a modernitásban, sőt e korszak is térbeli alapokra épül. A modernitást a közelség-távolság és a mozgás különböző viszonyai határozzák meg, és ezek adják e kor tapasztalatának alapját. Míg a premodern társadalmakban az interakciók gyakrabban a térben közel lévők között mentek végbe,¹⁹ és társadalmi kapcsolat is inkább csak közöttük szövődött, addig legkésőbb a modernitással átalakult ez a minta. Társadalmiság és térbeliség egymásra vonatkoztatásának, összekapcsolásának új módjai jelenhetnek meg. Egyrészt a fizikai kö-

¹⁹ Európában a kora középkor időszakában a térbeli mobilitás meglehetősen alacsony szinten stagnált, s gyakori volt, hogy az emberek egész életükben alig hagyták el falujukat (vö. Gurevics 1974 [1972]: 36–37). Az érett középkorra ehhez képest nagyobb mobilitás volt jellemző.

zelség igen gyakran nem jár együtt a társadalmi közelséggel: a nagyvárosi emberek épp a túlszűfoaltság és a fizikai közelség miatt törekszenek az egymással szembe-ni távolság megteremtésére a viselkedésmód sajátos szabályozásával. Másrészt új módon kapcsolódik össze térbeli távolság és társadalmi interakció: míg korábban a kettő ritkán járt együtt, addig a kiágyazó-újra-beágyazó mechanizmusok által a modernitás megkönnyíti a távoliak kölcsönhatását és összetartozását. Harmadrészt a mozgás és mobilitás minden korábbi mértéket felülmúl (Allen 2000: 56–59).

Simmel valóban nem állította a társadalmasodás tértől függetlenedését. Az esetek döntő többségében a *távolságok* leküzdéséről ír, nem pedig a *tér* relevanciájának eltűnéséről. Glauser álláspontja szerint Simmel csupán tér és társadalom a korábbi-aktól eltérő közvetítését fogalmazta meg:

„A modernításban végbemenő folyamatok Simmel szemszögéből nem eredményezik a társadalmiság emancipálódását a tértől, hanem csupán annak átalakulását, hogy a társadalmi élet miként használja (...) a tér minőségeit, és annak átalakulását, hogy miképpen épülnek fel a társadalmilag konstruált (ám a társadalmi életre visszaható) térbeli elrendeződések” (Glauser 2006: 261).

Vagyis a modernitás során a tér bizonyos minőségei kerülnek előtérbe, míg mások kevésbé fontossá válnak, valamint a térben megszervezett társadalmi képződmények is más jelleget öltenek. Egyértelműen háttérbe szorul annak szükségszerűsége, hogy a társadalmi kapcsolatok csupán a térben egymáshoz közel állók között jöjjenek létre. Csak ha a teret pusztán helyi kötődésként és érzékileg észlelhető közelségként (azaz abszolutista módon) fogják fel, tűnhet úgy, hogy Simmel a tértől függetlenedéssel jellemezte a modernizálódást. Inkább társadalmiság és térbeliség viszonyának restrukturálódásáról írt. Sőt: mindez leírható lett volna a szisztematikus térkonceptió fogalmiságával, minthogy előtérbe kerül a koncentráció és centralizáció, a mobilitás és vándorlás, a cselekvések „távolba hatása” és a távolságok felett átívelő szervezeti típus, illetve egyre fontosabbá válnak mindazon térbeli alakzatok, melyek e folyamatok során keletkeznek (Glauser 2006: 260–261).

A modernitás számára fontos térbeli képződmények listája kiegészíthető néhány korábban tárgyalt elrendeződéssel. Például a tér a forgási pont kapcsán is egyre fontosabb a modernításban: a kurrens kritikai városkutatás (pl. Harvey 2009 [1992], 2009 [2004]) is arra mutat rá, hogy egyes ingatlanok adása-vétele milyen komplex társadalmi cselekvés- és kizsákmányolási rendszerekbe illeszkedik be. Emellett nagyon fontos a pénzügyi tranzakciók térbeli koncentrálódása, ami a pénzügyi központok kapcsán szembeszökő.²⁰ De a szimmetrikusan elrendezett (panoptikus) térbeli alakzatok jelentősége is megnőtt a modernításban. Ezzel szemben más térbeli-társadalmi képződmények veszítettek jelentőségükből, így például a határ vagy az üres tér. Ugyanakkor a lokalizálás is számos társadalmi kapcsolat esetében veszített jelentőségéből.

20 A mai értelmezők közül lásd pl. Castells munkáját (2005 [1996]).

A modernitásban a tér bizonyos minőségei fontosabbak, mint mások. Előtérbe kerülnek azok a társadalmi kapcsolatok, amelyek számára fontossá válhat a rögzíthetőség, a mobilitás vagy az elemekre bonthatóság (ez utóbbi például a szimmetrikus elrendezések kapcsán válhat fontossá). Míg például a kizárólagosság – legalábbis az államok kontextusában szemlélve – veszt jelentőségéből.

Összességében meggyőzőbbnek tűnik az az álláspont, mely szerint Simmel nem állította a modernitás térbeliségtől emancipálódását, és tulajdonképpen a térbeliség és társadalmiság viszonyának, összekapcsolásának átalakulásáról írt. Ugyanakkor nem dolgozta ki e diagnózist a maga teljességében, ami azzal állhat összefüggésben, hogy ekkor még nem állt rendelkezésére a később kidolgozott szisztematikus térszociológiai fogalmi apparátusa. Az emancipációtézis képviselői tévednek, amikor azt állítják, hogy Simmel azért szolgált munícióval a tér szociológiai elhanyagolása számára, mert maga is a modernitás tértől függetlenedését diagnosztizálta. Legfeljebb *annak ellenére* járult hozzá a tér iránti érzéketlenség növekedéséhez, hogy ő maga a modernitást nagyon is a térbeliséggel összefüggésben tárgyalta – vagyis *szándékán kívül és műveinek félreértelmezése által*.

A szubjektív térkonstitúció kérdései Simmelnél

Simmel Kant-előadásában és számos rövidebb esszéjében is foglalkozott a térbeliség kérdésével, még hozzá a korábbiaktól eltérő szemszögből és szintén a szisztematikus térkonceptió fogalmiságát mellőzve. Ezen írások nem a tér társadalmilag kiaknázott alapminőségeivel, a társadalmi viszonyok térbeli lecsapódásával vagy a térbeli elrendeződésekkel foglalkoznak, hanem a terek érzékelésének és felépítésének kérdésével: széles társadalmi jelenségek szociológiai értelmezése helyett szubjektív folyamatok filozófiai-érezékelélméleti interpretációjával.

A tér szubjektív konstitúciójának simmeli elméletével kapcsolatban két ellentétes értékelés született: az egyik szerint a teória abszolutista, míg a másik szerint relationalista. Az interpretátorok első csoportja szerint Simmel abszolutista marad a szubjektív térkonstitúció tekintetében, mivel csak az euklideszi geometria a priori rendezőelveinek szerepét hajlandó elismerni, miközben tudható, hogy az emberek az euklidesziken túl másféle elvek alapján is teremthetnek rendet az őket körülvevő világban (pl. Löw 2001: 61–63). Nem teljesen önkényes interpretációról van szó. Simmel kanti kiindulópontjából következik, hogy a térbeliséget az ész hozza létre az érzéki benyomások sajátos formába rendezésével (Simmel 1913a: 19, 59–68). Az euklideszi geometria alapelvei (három dimenzió, tér mint üres, befogadó tartály, metrika állandósága) jelentik azokat a szabályokat, amelyek alapján az ész az érzéki anyagot megformálva térbeliséget hoz létre.

Vannak azonban olyan passzusok is az előadásokban, amelyekben Simmel arról ír, hogy nem minden esetben veszi a szubjektív térkonstitúció az euklideszi geometriát alapul.

„*A[z euklideszi] geometria tételei absztrakt formulákat adnak azoknak az energiáknak, amelyek rendszeresen átalakítják érzéki benyomásainkat térbeli képződményekké. Ám itt is léteznek bizonytalanságok, eltérések – például gyerekek esetében, illetve szokatlan külső vagy fiziológiai körülmények hatására*” (Simmel 1913a: 29).

Vannak tehát olyan speciális esetek, amikor nem e tételeket alkalmazzák az érzéki benyomások elrendezésére. Felmerül a kérdés, hogy mindez mennyiben összeegyeztethető az euklideszi geometria axiómáinak a priori (általános és szükségszerű) jellegével.

„*Kant nagyon egyszerű választ adna erre: az a priori ugyanis csak a megismerés számára a priori. Ha és amikor nem alkalmazzuk, nem megismerésről van szó, hanem csupán valamilyen egyéb szubjektív szellemi folyamatokat hajtunk végre, melyek azonban nem ismeretet jelentenek. (...) Az a priori (...) igen kevésbé fosztják meg törvényszerű érvényességétől alkalmazásának hiányosságai, (...) hiszen az a priori csak a tapasztalat törvénye, nem bármely tetszőleges szellemi képződményé*” (Simmel 1913a: 29).

Vagyis az euklideszi geometria a priori érvényességét a megismerésben nem érintik azok az esetek, amikor nem használják elveit, hiszen ekkor nem megismerésről van szó.²¹

„*Hogy uralkodnak-e [ezek az elvek], nem az időtlen értelmüktől (az igazságtól) függ, hanem képzelő-erőnkől (Vorstellungslieben), amely hol alkalmazza, hol ejti őket*” (Simmel 1913a: 29).

Simmel a megismeréshez köti az euklideszi geometria apriorisztikus elveit, s nyitva hagyja az előadás-sorozatban azt a kérdést, hogy mi jellemzi azokat a szellemi műveleteket, amelyek nem erre törekszenek. Épp e hiányt aknázza ki néhány későbbi (a térszociológiai diskurzusban kevésbé ismert) rövid írása. Simmel ezen esszéisztikus műveiben hangsúlyeltolódások és szempontváltások fedezhetők fel, ám van bizonyos rend is az általa kifejtett gondolatokban, ugyanis azt tárják fel, hogy a szubjektumok a megismeréstől eltérő gondolati műveletek során az abszolutista-euklideszi módtól eltérően tudják a tereket konstituálni. Ezen esetekben nem (csupán) a dolgok közelsége-távolsága, mérete, kiterjedése (elhelyezkedésük a tartálytérben) számít, hanem nagy hangsúlyt kapnak a kulturális jelentések, értelemtételezések és relevanciák, a térbeli konfigurációk „hangulatai”, valamint a terek viszonyyszerűsége.

Az 1909-es *Híd és ajtó* az egyik kulcsszöveg. E néhány oldalnyi írás látszólagos könnyedsége ellenére nagyon is jelentős. Kantianus kiindulópontja szerint a természet önmagában kusza, mindenféle értelmet és rendet nélkülöző.²² Ám az ember rendelkezik azzal a képességgel, hogy elválasszon és összekössön, s ily módon

21 E helyütt eltekintek annak tárgyalásától, hogy Simmel nem aknázza ki a nem euklideszi geometriák tudományos jelentőségét.

22 E tekintetben Simmel Weberrel (1998 [1904]: 35 sk.) ért egyet (vö. Glauser 2006: 255).

rendet tegyen a kaotikus külvilágban (Simmel 2007 [1909]: 30). Mindkét gondolati művelet előfeltételezi a másikat:

„Amikor a természet dolgai közül kettőt kiemelünk zavartalan fekvéséből, hogy azokat „elválasztottnak” nevezhessük, tudatunkban máris összefüggésbe hoztuk őket egymással, ezt a kettőt együtt elkülönítettük a közbeesőktől.

Ez fordítva is érvényes: csak azt észleljük összekötöttnek, amit már előzőleg valamilyen módon egymással szemben elkülönítettünk, a dolgoknak először külön kell válniuk ahhoz, hogy összetartozzanak” (Simmel 2007 [1909]: 30 – a fordítást enyhén módosítottam: B. V.).

Szétválasztottként kell érzékelni a dolgokat annak érdekében, hogy összeköthessük őket, és összetartozónak kell érzékelni másokat annak érdekében, hogy szétválaszthassuk őket. Bár mindkét gondolati művelet előfeltételezi a másikat, előfordulhat, hogy valamelyik előtérbe kerül. Így az útépités esetében az összekötés művelete a szem előtt lévő tartalom (miközben előfeltétele az elválasztottság). Az összekapcsolás legtisztább formájában a híd esetében jelenik meg. Simmel megfogalmazása szerint:

„...két folyópart csak számunkra valami „elválasztott”, és nem csupán különálló; az elválasztás fogalma jelentés nélkül állna, ha a kettőt előzőleg célirányos gondolatainkban, szükségleteinkben, valamint fantáziánkban nem kötnénk össze” (Simmel 2007 [1909]: 31).

Vagyis a híd érzékelése során nem pusztán a három egymásra merőleges dimenziót alapul véve állapítja meg az észlelő, hogy a két part a térben távol van egymástól („különáll”), és a folyó felett átível egy mesterséges képződmény, hanem maga az elválasztottság és az összekötés is viszonzszerű fogalom, melyek kulturálisan kódolt tartalmakat foglalnak magukba. A híd az emberi akarat tér feletti kiterjeszkedését szimbolizálja (2007 [1909]: 31).

Míg a híd esetében az összekötő funkció van az észlelés homlokterében, addig a ház a végtelenként érzékelt tér parányi elkülönített szelete. Az ajtó ugyanakkor nyithatósága miatt megteremtheti a ház belső és a külvilág tere közti összeköttetés lehetőségét. Ám épp e lehetőség miatt a zárt állapota erőteljesen hívja elő az elkülönítés és elzártság érzetét; sokkal erősebben, mint ahogy arra a fal képes lenne, hiszen az sohasem enged át (Simmel 2007 [1909]: 33). Az ajtó tehát – szemben a híddal, mely egyoldalúan az egyik gondolati műveletet hangsúlyozza – rávilágít, hogy elkülönítés és összekapcsolás csupán ugyanazon folyamat két különböző oldala (2007 [1909]: 32). A térbeli adottságok átítatása a nyitottság és zártság érzetével túlmutat az abszolutista felfogáson.

Hasonló gondolatokat fogalmaz meg Simmel a *Philosophie der Landschaft* (A táj filozófiája) című esszéjében. A természet szerinte maga a kaotikus folytonosság, melyet az emberi szubjektumoknak kell tagolniuk. A tájat a felosztó és egységeket létrehozó

emberi tekintet hozza létre; sajátossága, hogy miközben a természet gondolatilag elkülönített része, az észlelésben mégis egységként konstituálódik (Simmel 1913b). A táj (a rész) egységként felfogása tipikusan modern jelenség: az individualizált világra jellemző, minthogy a modernizáció és a társadalmi differenciálódás során egyre jobban eltávolodnak az emberek a természettől, és egyre kevésbé tudják a természet egységességét megtapasztalni.²³ Ismét csak kulturálisan kódolt értelemfeltételekéről van szó, melyek sajátos módon konstituálnak tereket és térbeli létezőket.

A természet végtelenül változatos, így minden felosztás és kiemelés önkényes, és (ebben az esetben az euklideszi geometrián túlmutató) jelentések révén válik értelmessé. A simmeli érvelés igen hasonló Weber Objektivitás-tanulmányában kifejtett gondolatmenetéhez. Weber a társadalmi világ kaotikusságát, a számba vehető jelenségek, folyamatok végtelenségét emelte ki, és azt, hogy e „masszából” ki kell emelni bizonyos elemeket, melyeket fontosnak tartunk, és amelyek ily módon kulturálisan jelentőssé válnak (Weber 1998 [1904]: 35–36).

Léteznek olyan módok, amelyek sajátos, a többitől eltérő törvényszerűségek és logika alapján formálják meg az egyébként tagolatlan-differenciálatlan egészt. Simmel Weberen túlmutató gondolata szerint e megformálási módok alapján önálló logikával rendelkező kulturális formák és szférák jönnek létre, melyek a mindennapi élet egymással összefonódó gyakorlataiból és vélekedéseiből tiszta eszméket „párolnak le”: ilyen például a tudomány, vallás és művészet. A mindennapokban a „vallásos” érzések és cselekvések roppant változatosak, diffúzak és egymásba fonódnak. A vallás az önálló tartalomalkotás révén emelkedett ki e hétköznapi vallásosságából, így jöttek létre a rá jellemző képződmények, mint pl. az istenek (Simmel 1913b). Hasonló figyelhető meg a tudomány esetében is: ennek módszerei és elméletei a mindennapi megismerési képesség sűrűsödése és önállósodása révén keletkeztek. A művészet sem pusztán a világ utánzása, hanem az érzéki benyomásokból egy sajátos művészeti dinamika alapján előálló képződmény. Simmel megjegyzése ennek kapcsán az, hogy a művészet tulajdonképpen annak a mindennapi szemlélődő tevékenységnek az önállósodott formája, amellyel a tájat is érzékeljük: „ahol ténylegesen tájat látunk, és nem csupán a természeti tárgyak összességét, ott műalkotást látunk in statu nascendi” (Simmel 1913b). Ez alapján érthetőek meg Simmel ama gondolatai, melyek szerint az euklideszi geometria alapelvei csak a megismerés térszintetizálási módjának a priorijai, hiszen a különböző szférák (melyeknek csak egyike a tudomány) eltérő logikával rendelkeznek, ami – legalábbis Simmel alapján ez valószínűsíthető – együtt jár a tér felépítésének különböző módozataival.²⁴

Simmel szerint nagyon fontos a táj egységé formálásában a hangulata. E hangulat, atmoszféra hordozói nem az egyes dolgok, hanem a táj egésze. A táj hangulata ugyanakkor nem pusztán a szubjektum érzelmeinek projekciója, de nem is a táj ob-

²³ Hasonlóan látja Gurevics (1974 [1972]: 55–57).

²⁴ Amennyiben helytálló ez az értelmezés, úgy Simmel megelőlegezte Cassirert (2000 [1931]), aki később esztétikai, mitikus és teoretikus térről beszélt, melyek mindegyike egy sajátos logikájú szimbolikus formához kapcsolódik.

jektív tulajdonságaiból következik.²⁵ Helytelen azt kérdezni, mi volt előbb, melyik okozta a másikat: a dolog vagy az érzés. A táj egységének létrehozása és hangulata egy szellemi aktus, a kettő elkülönítése pusztán utólagos reflexió. A táj megformálásához szükséges beállítódás világosan magán viseli az esztétikai beállítódás jegyeit. Az esztétizáló beállítódás számára a tárgyi és élő környezet: táj – azonban ugyanaz az összesség másképp szintetizálódna a megfigyelő számára, aki másképp látná ugyanazon elemeket, ha tudományos megismerésre vagy gazdasági tevékenységre (pl. erdőgazdálkodásra, földművelésre) törekedne (vö. Bohr 2008: 29–38).

Simmel *Die Alpen* (Simmel 1919 [1911]) című írása is azt a benyomást erősíti, hogy egyáltalán nem csupán az abszolutista sémát használta, amikor a tér szubjektumok általi konstitúcióját elemezte. Az Alpok sajátos tapasztalatot jelent. Hatalmas méretei, szimmetrikus formákat nélkülöző jellege mindig is kihívást jelentett az emberek (és köztük a művészek) számára. Roppant tömege és mérete miatt itt minden más helynél jobban tapasztalja meg az ember a földi lét végeességét (uo.: 136). A havas-gleccseres hegytető – ahol már semmilyen növény és állat nem tud megélni, ahol a fagy az úr – teljesen eltávolít a (társadalmi) élettől,²⁶ így megtapasztalhatóvá válik a transzcendencia. A tér érzékelése kapcsán is fontos tapasztalat lehet e csúc. Mindenhol máshol a „fenn” csakis a „lenn” által, azaz viszonyszerűen határozódik meg (relacionális pozíciómeghatározás). A havas hegytetőn elveszik ennek lehetősége: mivel eltűnt a szem elől a földfelszín, eltűnik a „lenn” érzése, hozzágondolása. Így pedig a magas már viszonyítás nélküli – abszolút – nagyságként jelenik meg (uo.: 140). Míg a Kant-előadásokban a nem euklideszi térkonstitúció volt határeset, itt épp az abszolút tér érzése az.

Összegzés

Simmel számos publikációjában és több szempontból vette szemügyre a teret. Térrel kapcsolatos fejtegetései és megjegyzései három fő téma körül csoportosulnak. Egyrészt meg kívánta alkotni a tér szisztematikus szociológiai elméletét. Újszerű megközelítését két aspektusra helyezte ki: a tér (észlelt, társadalmilag releváns) alapminőségeire és ezek hatására a térbeli képződmények létrejöttére, valamint a társadalmi folyamatok térbeli leképződésére. A térbeli konfigurációkat a tér észlelt alapminőségeinek felhasználásaként és társadalmi folyamatok térbeli leképződéseként fogta fel. A kifejtés módja azonban kevésbé tette lehetővé a jelenségek elmélyült vizsgálatát, és félreértésekre is okot adott. Egyes kritikusok azt a nézetet hangoztatták, miszerint Simmel e szisztematikus térelméletével nem tudott elszakadni az abszolutista térkonceptióktól. Ez csak részben nyert megerősítést: léteznek kétértelmű megjegyzések, melyek arra utalnak, hogy az észlelt términőségek a tér „valós” tulajdonságaival is megegyeznek Simmel szerint. A kérdést azonban e szöveghelyek

²⁵ Simmel e gondolataival az atmoszféra böhmei (2013 [1995]) fogalmát előlegezte meg.

²⁶ Szemben a tengerrel, mely a tapasztalat számára maga az élet (Simmel 1919 [1911]: 139).

nem döntenek el véglegesen. Amellett lehetne érvelni, hogy Simmel legfeljebb néhány „elszólás” erejéig adhat okot félreértésre. Szisztematikus térelmélete mindezek ellenére – s az inkonzisztenciákat nem elfelejtve – is relacionális. Simmel célja társadalmiság és térbeliség összefüggéseinek vizsgálata volt viszonszerű, relativista társadalomelmélete keretei között.

A tér problematikája másrészt megjelent a modernizációelméleti írásokban is, bár itt kevésbé szisztematikusan és inkább csak néhány gondolat(menet) erejéig. Nem bizonyult helytállóknak az a feltevés, amit néhány kritikus fogalmazott meg, hogy ti. Simmel a modernitás elemzése során a tér kategóriájának jelentéktelenné válását diagnosztizálta. Az értelmezett írásokból kiderül: ez legfeljebb a közelség-távolság bizonyos felhasználásaira igaz, ám a térbeli alakzatok sok más tekintetben fontosak a társadalmasodás szempontjából – a modernításban is. A félreértelmezés létrejöttének egyik oka épp az, hogy Simmel nem a térbeliség később kidolgozott terminológiáját alkalmazta a modernításra koncentráló írásaiban.

Harmadrészt Simmel a tér szubjektív konstitúciós folyamatait is vizsgálta. Ezen írásait ritkábban vették szemügyre a szociológusok. A német szerző az euklideszi geometria mellett más térkonstitúciós elveket is figyelembe vett. Az euklideszi geometria elsősorban a (tudományos) megismerési folyamatok szempontjából lehet fontos, míg a mindennapi észlelések kapcsán a kulturális kódok, hangulatok és viszonyítások is nagyon jelentősek. Úgy tűnik, hogy Simmel számára a tér szubjektív felépítése az épp aktuális gondolati folyamatoktól függ.²⁷

Némiképp csalódást okoz, hogy e három vonulatot Simmel nem kötötte jobban össze. Hogy például a modernitást nem a térbeliség később kidolgozott terminológiájával írja le. Másrészt nincsenek kellőképp összekapcsolva a szisztematikus térelmélet és a szubjektív térkonstitúció fejtegetései. Világos, hogy a tér alapminőségeinek csak azért lehet társadalmi hatásuk, mert az emberek a teret észlelik vagy gondolatilag felépítik valamilyen módon. Azonban szisztematizáló írásában Simmel a tér észlelésének inkább az euklideszi geometria alapelveihez igazodó, és ennyiben abszolutista vonásait emeli ki.²⁸ Kérdésként merülhet fel, milyen szerepet játszhatnak a tér észlelésének, felépítésének nem abszolutista módozatai (kulturálisan kódolt értelemtételezések, hangulatok stb.) – e kérdés megválaszolásával Simmel adós marad.

Mindazonáltal nehéz nem látni, mennyire előremutatóak a térrel kapcsolatos simmeli fejtegetések, és nem is csak a saját korukhoz képest: a mai teoretikusok számára is megvilágító erejűek. A jelen relacionalista térkonceptiói a cselekvők térkonstitutív cselekvéseire helyezik a hangsúlyt (vö. Löw 2001). Ezzel szemben Simmel szisztematikus koncepciójának fókuszában nem is annyira a konkrét cselekvők, mint maguk a térbeli alakzatok állnak. Ahogy Glauser megjegyezte (2006: 262), Simmel egy alternatív relacionalista térkonceptiót kínál, amelynek lehetőségeit a mai napig nem merítették ki teljesen.

27 Hasonlóan: Cassirer (2000 [1931]).

28 Az észlelt alapminőségek: kizárólagosság, elemekre bonthatóság, határolás stb. erre utalnak.

Abstract: Among the founders of sociology, it was Georg Simmel who provided the most thorough analysis and theory of space. This paper aims at reconstructing Simmel's spatial theory and observations of spatial relations. The German sociologist engaged with spatiality in a threefold way. First, he tried to provide a systematic social theory of space. Second, analyzing spatial relations were important for his diagnosis of modernity. Third, he dealt with the subjective constitutions of space in his shorter, essayistic writings. Based on the difference between absolutistic and relationistic sociological theories of space the paper argues, that Simmel's sociology of space should be considered as a relationistic concept of space, despite some absolutistic remnants. As such his theory or theories of space are in tune with his general theory of society, which emphasizes relations and interplays rather than substances.

Irodalom

- Allen, J. (2000): On Georg Simmel. Proximity, Distance and Movement. In Crang, M. – Thrift, N. (eds.): *Thinking Space*. London, New York: Routledge, 54–70.
- Appadurai, A. (1990): Disjuncture and difference in the global cultural economy. *Theory, Culture & Society*, 7(2): 295–310.
- Bata T. (2012): A mitológiai helyszín ereje – út az „édenkertbe”. *Replika*, (80): 103–109.
- Beck, U. (1999 [1983]): Túl renden és osztályon? In Angelusz R. (szerk.): *A társadalmi rétegződés komponensei*. Budapest: Új Mandátum, 418–468.
- Bohr, J. (2008): *Raum als Sinnordnung bei Cassirer*. Erlangen: Filos.
- Bourdieu, P. (1991): Physischer, sozialer und angeeigneter physischer Raum. In Wentz, M. (ed.): *Stadt-Räume*. Frankfurt am Main, New York: Campus, 25–34.
- Böhme, G. (2013 [1995]): *Atmosphäre. Essays zur neuen Ästhetik*. 7. kiadás. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Cassirer, E. (2000 [1931]): Mitikus, esztétikai és teoretikus tér. *Vulgo*, 2(1–2): 237–246. Interneten: <http://www.c3.hu/scripta/vulgo/2/1-2/cassir.htm> (utolsó letöltés: 2016. február 6.).
- Castells, M. (2005 [1996]): *A hálózati társadalom kialakulása. Az információ kora: gazdaság, társadalom és kultúra*. 1. kötet. Budapest: Gondolat – Infonia.
- Crang, M. – Thrift, N. (eds.) (2000): *Thinking Space*. London, New York: Routledge.
- Dangschat, J. S. (1996): Raum als Dimension sozialer Ungleichheit und Ort als Bühne der Lebensstilisierung? Zur Raumbezug der sozialen Ungleichheit und von Lebensstilen. In , O. G. (Hrsg.): *Lebensstil zwischen Sozialstrukturanalyse und Kulturwissenschaft*. Opladen: Leske + Budrich, 99–135.
- Döring, J. (2008): Die Karte als Operations- und Imaginationsmatrix. Zur Geschichte eines Raummediums. In Döring, J. – Thielmann T. (hrsg.): *Spatial Turn. Das Raumparadigma in den Kultur- und Sozialwissenschaften*. Bielefeld: Transcript, 49–69.
- Felkai G. (2006): *A német szociológia története a századfordulótól 1933-ig*. 2. kötet. Budapest: Századvég.
- Filippov, A. (1998): *Identität und Raum im soziologischen Denken Georg Simmels*. Moszkva, Riga: Institut für Soziologie AdW Russlands, Zentrum für fundamentale Soziologie.

- Foucault, M. (1990 [1975]): *Felügyelet és büntetés. A börtön története*. Budapest: Gondolat.
- Foucault, M. (2000 [1967]): Eltérő terekről. In uó.: *Nyelv a végtelenhez. Tanulmányok, előadások, beszélgetések*. Debrecen: Latin Betűk, 147–155.
- Frisby, D. P. (1990): Georg Simmel and the study of modernity. *Boston Studies in the Philosophy of Science*, 119: 57–74.
- Giddens, A. (1985): Time, space and regionalisation. In Gregory, D. – Urry, J. (eds.): *Social Relations and Spatial Structures*. Houndmills: Macmillan, 265–295.
- Glauser, A. (2006): Pionierarbeit mit paradoxen Folgen? Zur neueren Rezeption der Raumsoziologie von Georg Simmel. *Zeitschrift für Soziologie*, 35(4): 250–268.
- Gurevics, A. (1974 [1972]): *A középkori ember világlképe*. Budapest: Kossuth.
- Günzel, S. (Hrsg.) (2010): *Raum. Ein interdisziplinäres Handbuch*. Stuttgart, Weimar: J. B. Metzler.
- Halbwachs, M. (1992 [1941]): The legendary topography of the gospels. In uó.: *On Collective Memory*. Coser, L. A. (ed.). London – Chicago: Chicago University Press, 193–235.
- Harvey, D. (2009 [1992]): A kapitalizmus: a fragmentálódás üzeme. *Fordulat*, (7): 108–115. Interneten: http://fordulat.net/pdf/7/harvey_adam.pdf (utolsó letöltés: 2016. február 6.).
- Harvey, D. (2009 [2004]): Az „új” imperializmus: felhalmozás kisemmizés által. *Fordulat*, (7): 78–106. Interneten: http://fordulat.net/pdf/7/harvey_szepe.pdf (utolsó letöltés: 2016. február 6.).
- Hidas Z. (2013): A tér szociológiai felfedezése. *Pannonhalmi Szemle*, 21(4): 35–45.
- Lefebvre, H. (1991 [1974]): *The Production of Space*. Oxford: Basil Blackwell.
- Lehnert, G. (Hrsg.). (2011): *Raum und Gefühl. Der Spatial Turn und die neue Emotionsforschung*. Bielefeld: Transcript.
- Läpple, D. (1991): Essay über den Raum. Für ein gesellschaftswissenschaftliches Raumkonzept. In Häußermann, H. et al.: *Stadt und Raum. Soziologische Analysen*. Pfaffenweiler: Centaurus, 157–207.
- Löw, M. (2001): *Raumsoziologie*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Némedi D. (2005): *Klasszikus szociológia, 1890–1945*. Budapest: Új Mandátum.
- Pataki Gy. (2011): *Térelméletek a szociológiában*. (Szakdolgozat.) Budapest: ELTE TÁTK. Interneten: http://campuslet.unideb.hu/dokumentumok/tanulmanyok1/Elmeleti_munkak/Terszociologia_Pataki_Gyongyver_szakdolgozat.pdf (utolsó letöltés: 2016. április 21.).
- Scaff, L. A. (2009): The vision of the social theorist – Simmel on space. In Rol, C. – Papilloud, C. (hrsg.): *Soziologie als Möglichkeit. 100 Jahre Georg Simmels Untersuchungen über die Formen der Vergesellschaftung*. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften, 45–61.
- Schroer, M. (2006): *Räume, Orte, Grenzen*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Simmel, G. (1903a): Soziologie des Raumes. *Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung und*

- Volkswirtschaft im Deutschen Reich*, 27 (1): 27–71. Interneten: <http://socio.ch/sim/verschiedenes/1903/raum.htm> (utolsó letöltés: 2016. február 6.).
- Simmel, G. (1903b): Über räumliche Projektionen sozialer Formen. *Zeitschrift für Sozialwissenschaft*, 6(5):287–302. Interneten: <http://socio.ch/sim/verschiedenes/1903/projekt.htm> (utolsó letöltés: 2016. február 6.).
- Simmel, G. (1908): *Soziologie. Untersuchungen über die Formen der Vergesellschaftung*. Berlin: Duncker & Humblot. Interneten: <http://socio.ch/sim/soziologie/index.htm> (utolsó letöltés: 2016. február 6.).
- Simmel, G. (1913a): *Kant. Sechzehn Vorlesungen gehalten an der Universität Berlin*. 3. bővített kiadás. München, Lipcse: Duncker & Humblot.
- Simmel, G. (1913b): Philosophie der Landschaft. *Die Guldtkammer. Eine bremische Monatsschrift*, 3 (2): 635–644.
- Simmel, G. (1919 [1911]): Die Alpen. In uő.: *Philosophische Kultur*. Lipcse: Alfred Kröner Verlag, 134–141. Interneten: http://socio.ch/sim/phil_kultur/kul_8.htm (utolsó letöltés: 2016. február 6.).
- Simmel, G. (2001 [1894]): A szociológia problémája. In uő.: *Válogatott társadalomelméleti írások*. Budapest: Novissima, 223–233.
- Simmel, G. (2001 [1903]): A nagyváros és a szellemi élet. In uő.: *Válogatott társadalomelméleti írások*. Budapest: Novissima, 223–233.
- Simmel, G. (2004 [1900]): *A pénz filozófiája*. Budapest: Osiris.
- Simmel, G. (2004 [1908]): Exkurzus az idegenről. In Biczó G. (szerk.): *Az idegen. Variációk Simmeltől Derridáig*. Debrecen. Csokonai, 56–60.
- Simmel, G. (2007 [1909]): Híd és ajtó. *Híd* (2): 30–35. Interneten: <http://epa.oszk.hu/01000/01014/00034/pdf/030.pdf> (utolsó letöltés: 2016. február 6.). (Német eredeti: Brücke und Tür. *Der Tag. Moderne illustrierte Zeitung* [683]: Morgenblatt vom 15. September 1909, Illustrierter Teil Nr. 216, 1–3. Interneten: http://socio.ch/sim/verschiedenes/1909/bruecke_tuer.htm, utolsó letöltés: 2016. február 6.)
- Simmel, G. (2009 [1890]): *A társadalmi differenciálódásról. Szociológiai és pszichológiai vizsgálódások*. Budapest: Gondolat.
- Strassoldo, R. (1992): Der Raum in der Soziologie von Georg Simmel. *Annali di Sociologia/Soziologisches Jahrbuch*, 8(2): 327–335. Interneten: http://www.raimondostrassoldo.it/articoli/1_territorio/4_spazio/1992_simmel_und_raum/file.PDF (utolsó letöltés: 2016. február 6.).
- Tamáská M. (2011): *A vidéki tér emlékezete. Az építészeti formaképződéstől a kulturális örökségalkotásig*. Budapest: Martin Opitz.
- Urry, J. (1995): Society, space and locality. In uő.: *Consuming Places*. London, New York: Routledge, 63–73.
- Urry, J. – Sheller, M. (2006): The new mobilities paradigm. *Environment and Planning A*, 38(2): 207–226.
- Warf, B. – Arias, S. (eds.) (2009): *The Spatial Turn. Interdisciplinary Perspectives*. New York: Routledge.

- Weber, M. (1987 [1922]): *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai. 1. Szociológiai kategóriatan.* Budapest: KJK.
- Weber, M. (1998 [1904]): A társadalomtudományos és társadalompolitikai megismerés „objektivitása”. In uő.: *Tanulmányok.* Budapest: Osiris, 7–69.
- Weber, M. (1998 [1919]): A politika mint hivatás. In uő.: *Tanulmányok.* Budapest: Osiris, 156–209.
- Werlen, B. (2009): Geographie/Sozialgeographie. In *Raumwissenschaften.* Stephan Günzel (Hrsg.). Frankfurt am Main: Suhrkamp, 142–158.
- Zieleniec, A. (2007): *Space and Social Theory.* Los Angeles, London, Újdelhi, Szingapúr: Sage.

Kritika és korrekció

Mennyiben sikeres Pokol Béla Luhmann-kritikája és társadalomelméleti szintéziskísérlete?

Éber Márk Áron

ebermark@tatk.elte.hu

Beérkezés: 2015.11.1.

Átdolgozott változat beérkezése: 2016. 05.23.

Elfogadás: 2016.06.14.

Összefoglaló: A tanulmány Pokol Béla Niklas Luhmann társadalomelméletével szemben megfogalmazott kritikai észrevételeit és korrekciós javaslatait rekonstruálja. Célja annak a kérdésnek a megválaszolása, hogy mennyiben sikeres Pokol Luhmann-kritikája és társadalomelméleti szintéziskísérlete. A kritikai észrevételek közül – az elemzés következtetései szerint – egyedül a társadalom uralmi szerkezetének elhanyagolása helytálló. Pokol Béla korrekciós javaslatainak többsége Luhmann pontatlan rekonstrukcióján, félreértésén, illetve elhamarkodott kritikáján alapul. A tanulmány végkövetkeztetése szerint a társadalom „kettős szerkezetének” kimutatását célzó szintéziskísérlete – melyben Pokol össze kívánta kapcsolni a társadalomelmélet funkcionalista és marxista-kritikai irányzatait – egy igen kreatív, bár meglehetősen pontatlanul kivitelezett elgondoláson alapul.

Kulcsszavak: társadalomelmélet, Pokol Béla, Niklas Luhmann

Bevezetés

A társadalomelmélettel foglalkozó szakembernek – különösen, ha Pierre Bourdieu mellett Niklas Luhmann társadalomértelmezése is vizsgálódásainak tárgyává vált – érdemes számot vetnie Pokol Béla azon koncepciójával, amely a társadalom „kettős szerkezetének” (a társadalom funkcionális és uralmi struktúrájának) megvilágítására törekszik (Pokol 2004a: 138–150, 390–391, 404–418, 2004c). Pokol Béla e megközelítésmódja egyfelől páratlanul inspiráló, másfelől – legalább ilyen mértékben – vitára ösztönző. Inspiráló, amennyiben elemzésében rámutat a társadalomelméletek kritikai, valamint nem kritikai irányzatainak sajátos szembenállására, és ennek keretében kiemelten kezeli Pierre Bourdieu, illetve Niklas Luhmann munkásságát (Pokol 2004a: 390–403). Koncepciója ugyanakkor vitára ösztönző is, hiszen állításai – alaposabb vizsgálódás után – több ponton is pontatlannak, illetve elnagyoltnak bizonyulnak.

Az alábbiakban mindenekelőtt Pokol Béla álláspontját rekonstruálom, majd elsősorban Luhmann társadalomelméletével szemben megfogalmazott kritikai észrevételeit és korrekciós javaslatait ismertetem. Mérlegre teszem a kritikát és a